

BALOGH TIBOR

József Attila Tudományegyetem, Filozófiai Tanszék, Szeged

HERMANN IMRE GONDOLKODÁS-LÉLEKTANI KONCEPCIÓJÁRÓL

Hermann Imre, a klasszikus pszichoanalízis egyik legkiemelkedőbb magyar képviselője főként az ember ősi ösztöneit elemző művének köszönheti közismertségét. Életművének legalább ennyire eredeti része azonban szerintem Bolyai Jánosról szóló tanulmánya, amelyben „egy gondolat születésének lélektanát” dolgozta ki. A kreativitás utóbb, e 45-ös értekezés érvanyagát jelentős mértékben gazdagítva tűnik fel témaként az életmű későbbi szakaszaiban is.

A Bolyai Jánosról szóló tanulmány kiindulópontja egy hihetetlenül hosszú időn keresztül hitelesként elismert posztulátum tudománytörténeti helye és mentális vetülete. Euklidész V. posztulátuma (III. axiómája) a paralela-tanból levonható következtetések sűrítőmánya, s azt a szemléletet-felismerést hitelesíti, amely szerint egy egyeneshez egy ponton keresztül egy, és csakis egy párhuzamos húzható. E felismerést olyannyira tényként kezelték a geometria művelői, hogy kérdésessé tétele miszticizmusra hajló, lelkiileg beteg ember ötletének tetszhetett — írja Hermann.

Ahhoz, hogy az 1802-ben született, *abszolút geometriát* kidolgozó Bolyai János teljesítményét megérthessük, mindenekelőtt azt kell belátnunk: a mértani alakzatok mögött szerinte valós szemlélet van. Hermann arra figyelmeztet: „A térszemlélet az egyén libido-alkatától függő működés”; valamely térbeli alakzat által kiváltott térélményünk pedig alkalmas szubjektív emberi viszonylatok megjelenítésére.

Mindezek tisztázása után Bolyai János eredetiségének forrásait keresve Hermann

- Bolyai életének lelki élményeit,
- skizofrén gondolkodásának sajátosságait,

— a kor tudományos szemléletének, általános szellemi irányal-
nak specifikumait veszi számba.

Ami a lelki élményeket illeti, Hermann szerint elsősorúan fon-
tos közülük az apa és fia közötti rivalizálás. Bolyai Farkas a para-
lela-problémával való foglalkozást az „őrültség egy nemének” állítja
—, s éppúgy óvja tőle fiát, mint a nőktől. Az óvással szembehe-
lyezkedő Bolyai János kétségkívül sokat kockáztatott, hiszen anyja
(aki extrém módon ragaszkodott hozzá) manifeszt elmebetegsége
(„őrültsége”) bizonyosan befolyásolhatta. Akár úgy is, ahogyan azt
Hermann véli: „mint anyám! sorsom az anyám sorsa! ... Apja jósla-
tának teljesülését vállalva fejezi ki Bolyai az anyjához való kötő-
dést.

A skizofrén gondolkodásról Bolyai körülményes mondatai, a
nagy pontosságra és teljességre törekvés is árulkodik, de mégin-
kább rávall a szemléletességtől független fogalmi rendszer (az ima-
ginárius számok szisztémájának kidolgozása), az „ideális világ” kiépí-
tése. A skizofrénekre jellemző világösszeomlás átélése és leküzdésé-
nek szándéka egyaránt kimutatható Bolyai ezen kijelentésében:
„Semmiből egy új, más világot teremtettem.”

Nem kerüli el Hermann figyelmét az sem, hogy jóllehet a leír-
tak ellenére *teljesen* egyedi megoldásnak állíthatjuk Bolyai rend-
szerét, nem feledkezhetünk meg Gauss és Lobacsevszkij nem-eukli-
deszi geometriájáról sem.

Vélhetnénk, a közös lelki alkat kínálkozik a „halmazott felfede-
zések” magyarázatául. S Lobacsevszkij bizonyos fokig Bolyaival
csakugyan rokon pszichikus alkat: skizoidnak minősíthető személyi-
ség. Hasonlóságuk mellett azonban feltűnőek közöttük az eltérések
is. Magyarázatként kínálkozik *a kor tudományos szemlélete, kultú-
rája*, az aktuális tudománytörténeti konstelláció. A korabeli termé-
szettudományok kitüntetett diszciplínája a fejlődéstan volt, ennek leg-
inspiratívabb eszméje pedig az *epigenezis*. Az epigenezis — eluta-
sítva az evolúciós preformanciát — a *kötött szabadsággal* kísérel-
te meg értelmezni a fejlődéstan jelenségeket, összefüggéseket. A
kötött szabadság Hermann értelmezésében azt jelenti: „először egy
feltételeiben teljesen független (abszolút) rendszer bontakozik ki,
majd ebből újabb kiinduláspont szabadsága következik, hogy végül
a rendszer minden többi tagja újra megkötötté váljék.”

Goethe, Wolff, Baer és ami talán Lobacsevszkij és Bolyai ese-
tében egyaránt a legfontosabb: Kant voltak az epigenezis rokkó
gondolatrendszerének a legjava kiépítői. Pontosán tudjuk, mennyire
impresszionálta Bolyait a kanti *tiszta tér és tiszta idő fejtegetés*.

Az abszolút geometriát kidolgozó Bolyai alkotását egyéni alkata
mellett befolyásolta tehát korának egy sajátos eszméje (az epigene-
zis), de befolyásolta egy általános szellemi irányzat, a *felvilágoso-
dás* miliője is. A felvilágosodás sok mindent sugallt Bolyainak — e
sok minden közül, melyeket Hermann is elsorol, kettőt emelek ki.
Az egyik egy szemléleti fordulat: a francia típusú, szabályos, kény-

szerítő kereteket az angol típusú, a paralel szigorúságát nem kedvelő, szabályozatlan alakzat váltja fel. A másik mozzanat a matematika előtérbe kerülése — a francia felvilágosodás vezető szellemei (például Voltaire, Diderot) nagyrészt matematikusok voltak, illetve foglalkoztak matematikával is. Nekik is szerepük volt abban, hogy 1759 és 1800 közötti Európában 67, a paralelakkal foglalkozó mű jelent meg. (Mindaddig összesen 55) A felvilágosodás egyik típusos érdeklődési góca a párhuzamosok vizsgálata volt.

A kor tudományos szemléletének meghatározó szerepét Hermann nem pszichoanalitikus fogalmakkal mutatja be. Értekezésének további részében analitikus fogalmakkal és érvekkel fejti ki a fentebb említett paradoxont. Rámutat arra, hogy noha a mértani alakzatok mögött is valóságos szemlélet húzódik meg, Bolyai a szemléletnek bizonyos fokig ellentmondó, a szemlélettől független fogalmi rendszert dolgozott ki. E paradoxon magyarázatául Hermann azt hozza fel, hogy jóllehet Bolyai János a nem-euklideszi geometriát megalapozó értekezésében sehol sem utal szemléleti-érzéki anyagra, inspiratív élményei között megtalálhatjuk a „nyereg”, a „trombita” (ezek katonai kiképzésének élményvilágából származnak) s a „torony” (egy gyermekkori lakóházuk melletti fatorony rezídiuumaként) élményanyagát. Ez az élményanyag mint motívum minden bizonnyal befolyásolta elméletalkotását, ám skizoid személyisége meggátolta a befolyásolás tudatos feldolgozását, elterelés nélküli megnyilvánulását.

Hermann Imre Bolyairól szóló értekezésének pszichoanalitikus mentalitása legközvetlenebbül műve utolsó fejezetében ölt formát. Ebben a lélek bizonyos jelenségeit térbeli jelenségek hozzárendelésével magyarázza. A tisztán célja felé haladó tudatos gondolatmenetet az egyenes vonallal szimbolizálhatjuk — állítja —, míg a csapongó, a mindig jelen levő, ám nem tudatosuló cél felé orientálódó gondolkodást — s kiváltképp a skizofrének gondolkodását — a hullámvonallal jeleníthetjük meg. A tudattalan természetét feltárva Freud is alkalmazott térbeli mintát a bonyolultabb lelki lefolyások jellegzetességeinek szemléltetésére. Freud ezt a mintát a görbe út lineáris felgöngyöléseként mutatta be — írja Hermann.

Bolyai hiperbolikus tere ezek szerint a nem-euklideszi geometriát kidolgozó tudós olyan teljesítménye, amellyel *nemcsak új geometriai koncepciót teremtett meg, hanem megalkotott egy szimbólumrendszert is: a skizoid alkat zseni-szimbólumát.* (Mondhatjuk tehát: a „semmiből” nem is egy, hanem két „új világot” teremtett Bolyai János — az abszolút geometriát, amely magamagán túlmutat és a gondolkodás egy típusának a jelképe is. Alkotás és értelmezés is egyben.)

Nem feledkezik meg Hermann Imre arról sem, hogy ha elfogadjuk értelmezésének tételeit, azt tehát, hogy Bolyai gondolkodói eredetiségének megfejtéséhez Bolyai élményeit, skizofrén gondolkodásának sajátosságait s korának tudományos szemléletét kell szemügyre vennünk, nem találunk elég magyarázatot Bolyai *pozitív*

egyéniségére. Hiszen nincs okunk feltételezni azt, hogy a megnevezett három tényező csak kivételesen rendeződhet olyan konfigurációba, mint Bolyai János esetében. Ami Bolyai zsenialitását igazából — az elmondottakhoz mintegy hozzáadva — megerősítheti, az, hogy gondolatainak értéke „mit nyújt a társadalomnak”.

A pozitív egyediség három, említett „életrehívója” — úgy tűnik — nem a zsenialitás *szükségszerűségét*, hanem pusztán *lehetőségét* involválja. A kor tudományos szemlélete egyetemes lehetőséget biztosított ugyanis ezen kor valamennyi gondolkodója számára; s nyilvánvaló az is, a kor gondolkodói közül nemcsak Bolyai jellemezhető (akár hozzá hasonló) élményekkel és skizoid gondolkodással. Azt kell tehát észrevennünk, ami Bolyai esetében igazából domináns: azt tehát, hogy ő — e három adottságot birtokolva — olyan rendszert dolgozott ki, amely *máig érték* — tudományosan akceptálható.

Mintha a lehetséges megközelítés határait is kijelölné tehát Hermann Imre: több tényezőt azonosíthatunk az eredeti gondolkodás különösségét keresve, éreznünk illik azonban azt is — ezen azonosítások csak pontosabbá, s *nem teljesen egzakttá* tudják tenni a korszakos jelentőségű felfedezések lelki konstellációinak bemutatását.

A Bolyai-féle hiperbolikus geometria *szakmai érdemeiről* természetesen sokan szóltak. Kiemelték: a hiperbolikus geometriában egy egyenesen kívüli külső pontból az illető egyeneshez mindig több, az egyenest nem metsző egyenes húzható. De — s számomra most ez a fontos — Surányi matematikai-geometriai megfontolásból is megerősíteni látszik Hermann érveinek egy részét. Surányi is hangsúlyozza ugyanis a hiperbolikus geometria közvetlen szemléleti modelljének hiányát. Szerinte az euklideszi geometria a szemléletesség és a formális diszkurzív gondolkodás, a kép és a logosz, a kép és az értelmezés egyensúlyát képviseli. Ezen egyértelműséggel szemben Bolyai egyenesen *görbe*: „bele van komponálva a ferdeszög, az egyéniség is”. Bolyai geometriáját szubjektív-centrikus matematikai szemlélettel kialakított elméletnek foghatjuk fel. Bolyai hiperbolikus geometriájával úgy cáfolja az euklideszi párhuzamosság teóriáját, hogy az új modern tragikum jellemzőjeként a látványos törésekre irányítja figyelmünket.

Hermann érvei másfelől is megerősítést nyernek — Németh László által. Németh László, aki szépirodalmi műveiben, tanulmányaiban, esszéiben oly sokszor tett tanúbizonyságot Freud reá gyakorolt hatásáról, s írt a freudizmus jelentőségéről, 1961-ben publikálta „A két Bolyai” című drámáját. Ebben Bolyai János kiválóságát úgy mutatja be, hogy már a gyermek Bolyai zsenialitását is ábrázolja — elismerve ebben az ambíciózus apai nevelés fontosságát. Érzékelteti azonban azt is, milyen kihívás volt Bolyai János számára a kivételes tehetségét elpazarló apa, aki romantikus szerepjátésszással lesz grófok mulattatója, s a matematika mellett — sokszor helyette is — kertészkedik, drámát ír, kályhákat, gépeket konstruál.

E szerepei közben nem figyel igazából két feleségére, gyerekeire, unokáira. Bolyai János édesanyjának halála után elrettenthet bennünket „a házból szinte kiömlő nagyobb s kisebb koporsók látomása” — írja Németh László.

A „térsejélet az egyén libido-alkatától függő működés” — idéztem írásom elején Hermannnt. E függést Németh László drámája is felvillantja. S hogy mennyire fontos kérdésről van szó, mi sem jellemzi jobban, mint az a tény, ahogyan Hermann Imre Bolyai-kötetét Harmat Pál méltatja. Harmat alapos és frappáns áttekintésben dolgozza fel a magyarországi pszichoanalízis történetét. Tőle idézem a következőket: „Matematikai és pszichoanalitikai érdeklődése ötvöződik egybe az egyébként nagy ellenállással fogadott Bolyai János-tanulmányaiban. Ezekben Hermann Imre a gondolkodás-lélektanra alkalmazta a freudi elveket, s Bolyai felfedezéseinek ösztön-pszichológiai hátterét kutatta. Hogy egy szellemi teljesítménynek lehet egyáltalán ilyen háttere, hogy a széles értelemben vett, átalakított és szublimált szexualitás bármilyen, de különösen matematikai felfedezésekhez vezethet — a legtöbb ember (és a hétköznapi gondolkodás) számára botránykő számba ment. Hermann Imre 1923-ban kifejtette, hogy a művészi és tudományos tehetségnek libidinózus alapja van.”

Hermann Imre Bolyai Jánosról alkotott gondolkodás-lélektani koncepciója — véleményem szerint — kiállja egy nagyon alapos filozófiai-szaktudományos vizsgálódás próbáját. A klasszikus pszichoanalízis metodikáját filozófiai és társadalomelméleti módszerekkel, eljárásokkal teszi gazdagabbá — nagy szerepet szánva a társadalmi kontrollnak.

A semmlből egy új világot teremtő, skizoid személyiségű Bolyai János nemcsak az abszolút geometria rendszerét dolgozta ki ugyanis, hanem az *emberiséget megváltani igyekvő* „Üdvtan”-t is.

A kézirat elfogadva: 1989. augusztus

Jegyzetek

HARMAT PÁL, 1986, *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*, Bern—München, 148.

HERMANN IMRE, 1945, *Bolyai János. Egy gondolat születésének lélektana*, Anonymus, Budapest.

NÉMETH LÁSZLÓ, 1977, A két Bolyai. In: *Drámák*, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

SURÁNYI LÁSZLÓ, 1987, Euklidész és Bolyai párhuzamosai: a görög és a modern tragikum szimbólumai. In: *Lélegzet*, 2, Budapest.

